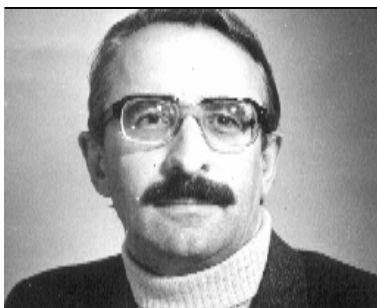

Мікола Гіль

...Аказваецца, мы даўно ўжо зусім
не памяркоўныя. За стагоддзі зьдзекаў,
гвалту, прыгнёту назьбіралася
ў нашых душах нямала злосьці...

Як я вучыўся ездзіць на веласіпедзе

Аповед-згадка

Быў суботні верасьнёўскі вечар. Мы з жонкай, па ўжо даўняй завяздэнцы, корпаліся на лецішчы. Як зазвычай, удваёх, без дзяцей. Не ірвуцца туды сыны — ні старэйшы, ні тым больш малодшы. Старэйшы, каб ня крыўдзіць бацьку з маткай, яшчэ сяды-тады рабіў ласку—прыязджаў, пакуль быў на хаду ягоны стары, дашчэнту дабіты “Опель-кадэт”. А малодшы амаль адкрыта ігнаруе: вы сабе едзьце, хоць на выхадныя, хоць на ўсё лета, а я ў адкаце, мне ў вашай Слабадзе рабіць няма чаго! Няхай гэтак і ня кажа, але ж пэўна — думае, заўсёды рады, калі мы выбіраемся ў пятніцу надвячоркам ці ў суботу раніцай на лецішча: яму тады тут, у Менску, бяз нас, ці бацьце,— воля! Ды, зрэшты, пра гэта — асобная гаворка. Тым больш, ведаю, не адны нашыя дзеці такія:

многія знаёмыя скардзяцца, што ні сына з нявесткаю, ні дачку з зяцем на дачу не загнаць...

Дык вось. Корпаемся мы з жонкаю на лецішчы. Хоць ужо й вечар, шарэе на дварэ, а мы ўсё нешта робім. Працы там — рабі не пераробіш! Папраўдзе, як жартаваў тэлеведучы расейскага каналу пасья сустрэчы Пуціна з Бушам на ранча ў Тэхасе, ранча — гэта ня ферма, а расейская (гэтак і беларуская) дача — зусім ня дача, а падсобная гаспадарка, хоць і цалкам стратная, бо вырашчаны на лецішчах-дачах агурок ці памідор і блізка не акупляе выдаткаў, затрачаных на штотыднёвыя паездкі туды й назад, на гной, насенне, розныя агародныя прылады і ўсё іншае. Не адкрыў Амерыку той расейскі тэлежурналіст. Вядома ж, нашыя лецішчы аніякія ня дачы, і агуркі з памідорамі ўласнай гадоўлі безумоўна стратныя, нават пры цалкам дармовай і самаахвярнай, ад цямна да цямна, нашай працы. Ды што зробіш, калі мы гэтакія?! Надзялілі нас чатырмашасьцю соткамі зямлі (перад гэтым адабраўшы ў бацькоў і дзядоў дзесяціны і валокі!), — мы й радыя. Корпаемся, грэбаемся, як тыя краты, сьвету Божага ня бачым, і пры гэтым яшчэ й задаволеныя, выхваляемся адзін перад адным сваімі “ураджаямі”, колькасьцю закатаных і іншым чынам закрытых слоікаў з тымі агуркамі, памідорамі, перцамі, варэньнямі і кампотамі.

Але я зноў, як той казаў, ня ў тыя вароты...

Парадкаваў я дровы — складаў пад лазьневы застрэшак наколатыя удзень паленцы, спрэс бярозавыя, бялюткія і цяжкія-намоклыя: хай сохнуць, будзе чым лазеньку грэць. Ажно бачу — ад хаты ідзе жонка. Падыходзіць і кажа:

— Канчай, там да цябе прыйшлі.

— Хто? — пытаюся.

— Ня ведаю, жанчына нейкая і мужчына. Не слабодцы. Я іх раней ня бачыла.

Іду да хаты. Пад нашаю бярозаю ля ганку сапраўды стаяць жанчына й мужчына прыкладна майго веку, мне таксама незнаёмыя, як ні ўзіраўся — і здалёку, на падыходзе, і зблізку, падышоўшы ўжо.

А жанчына раптам усьміхнулася і кажа:

— Ну што, Коля, не узнаешь? — і руку падае: — Здравствуй! Я — Маіса Полуэктова. Помнішь такую?

Пэўна, быў бы я меней здзіўлены, калі б да мяне на лецішча завітаў сам Лукашэнка! Падумаць толькі — Маіса Палуэктава! І яшчэ пытаецца, ці пазнаю! Як можна пазнаць? Гэта ж у якім годзе зьехалі яны са Слабады? У сорок пятым? Самае большае — у сорок шостым. Пазней Маіса мо і прыязджала калі-небудзь у адведкі, але тым часам я ўжо і сам зьехаў са Слабады і наўрад ці бачыў сваю колішнюю зямлячку з такімі вось нянаскімі імем і прозьвішчам.

Паздароўкаліся мы, загаманілі. Пазнаёміла мяне Маіса з мужам — другім, здаецца (зрэшты, мо й не дачуў нешта).

— Вот, приехала посмотреть на родные места детства. Мало что узнаю, — сказала Маіса. — Господи, столько лет прошло! Почти никого из тех, с кем когда-то бегала здесь, игралась, — нет. Вот и вашей Идеи нет. А мы с ней, помнишь, дружили, некоторое время даже переписывались, она мне в Москву писала...

Пастаялі моўчкі, паўздыхалі, прыгадаўшы маю сястру-нябожчыцу Ідзею Сымонаўну, Маісіну равесьніцу і падружку ейнага слабодскага дзяцінства.

— А вы адкуль сюды, да цёткі Райкі? З Масквы? — спытаў, зьвяртаючыся да абоіх.

— Да нет, из Риги, — адказала Маіса. — Его корни, — ківок у бок мужа, — в Витебске, а мои — здесь, вот и решили прошвырнуться. Грустно... Здесь одна тетя Рая, да и та больная...

З Рыгі, значыць. Няйначай, і яны, Маіса з мужам, належаць да “пак-рыўджаных” рускамоўных насельнікаў сталіцы Латвіі, незадаволеных паваротам падзей ужо больш чым дзесяцігадовай даўнасьці. І не стрымаўся (як хто за язык цягнуў!), спытаўся:

— Як вы пачуваецца ў Рызе? Як наогул жывецца там?

— Живем вроде бы, не голодаем, но — неудобно. Язык их я уже вряд ли освою, а — требуют, — адказала Маіса.

— Што значыць — патрабуюць? Прымушаюць гаварыць па-латышску?

— Да нет! Собственно, мы общаемся в своем кругу, где все говорят по-русски... А дети, внуки уже знают латышский, они — словно дома.

— Дык жа гэтак і павінна быць, — кажу ўхвальна. — Жыць на чужой зямлі, сярод іншага народу — як жа ня ведаць ягонай мовы?

Маіса нечакана спахмурнела, насупілася:

—Что ты, Коля, говоришь? На какой такой чужой? Мы что, по собственной воле туда ехали? Нас же послали! Служить там, работать...

Ну чаму б мне тут не прамаўчаць? Чаму б не прапусціць тое міма вушэй? Дык жа дурная беларуская натура! Аказваецца, мы даўно ўжо зусім не памяркоўныя. За стагоддзі здзекаў, гвалту, прыгнёту назбіралася ў нашых душах нямала злосьці. А як жа інакш? Мо й праўда, як пісаў Якуб Колас, неўзабаве загукаем: “Стрэльбы, хлопчыкі, бяры!” Штурхаюць на гэта, даводзяць да гэтага...

Адным словам, не прамаўчаў я. Сэрца, маё родненькае беларускае сэрца ўсхадзілася, затрымцела.

— Ну вядома ж! — сказаў я гучней, чым трэба было нават і ў такім разе. — Вы ехалі туды не па сваёй волі... Але ж — не ў цялятніках, не пад вартай. А латышоў вывозілі з іхняй зямлі, з іхняй краіны — у цялятніках, пад дуламі ахоўнікаў з сабакамі...

— Ой, ну не надо! Неужели и ты националист? В Белоруссии никогда не было национализма! Чего-чего, а этого — никогда! Все наши, кто служил в Белоруссии, или приезжал к нам, в Латвию, из Белоруссии, — все всегда восхищались, как здесь живут, как здесь все хорошо и спокойно, какие люди приветливые, дружеские, замечательные люди, говорили. Никогда и никто не обижал никого, кто бы ни приехал. У вас и сейчас лучше, чем где бы то ни было. Не сравнить ни с той же Латвией, ни с самой Россией. Все, как прежде! И надписи, и все названия, лозунги, памятники, магазины — все-все прежнее! И люди те же, советские! А дороги? Нигде таких дорог нет, как в Белоруссии! Ты бы по России проехал, посмотрел! Недаром все наши восхищаются вашим президентом. Вам повезло с ним, как никому!

— Вазьміце яго сабе! — Я зноў, вядома ж, не стрымаўся. Дый пас-

прабуй тут стрымацца! — Хоць на плечы, хоць у прыпол! Паддадзім і падсадзім!..

— Ой, Коля, ты и впрямь националист! Наверное, бэнэфіц, да? Говорят, только они недовольны Лукашенко. А почему? Потому, что советские герб и флаг вернул и русский язык сделал вторым государственным? Так ведь и хорошо! Мы, к примеру, приехали в Белоруссию из России, не прямо из Риги, — и не заметили, по сути, никакой границы. Все, как и раньше, когда Советский Союз был. Куда ни поедешь, всюду одно и то же было, и все мирно, дружно жили, не делились и не ругались, и всем всего хватало...

— Але ўсе толькі і чакалі таго часу, калі змогуць жыць на сваёй зямлі самі па сабе, без падказкі і каманды з Масквы...

Маіса перапыніла мяне:

— Так ведь это все националисты, эти самые прибалты в первую очередь! А в Белоруссии ничего подобного не было и нет!

Жонка мая неўпрыкмет тузанула мяне за рукаў. Я зразумеў: ня варта спрачацца і ў нечым пераконваць гэтых неспадзяваных гасьцей, лепш кліч у хату ды пачастуй вінцом свайго прыгатваньня. Мая Марыя Міхайлаўна, як заўсёды, мела рацыю. Бескарысна пра гэта гаварыць, хоць спрэчку сама ж госьця і справакавала, бадай. Тут сваіх, тутэйшых немагчыма пераканаць, нешта даказаць, а што ж хацець ад Маісы і ейнага маўклівага мужа? У іх, хоць яны й нарадзіліся тут, ужо, само сабою, цалкам расейскі менталітэт, і думаць іначай яны проста ня могуць. Таму й праўда, лепш скіраваць гамонку ў дзяцінства, ва ўспамін-згадкі, панастальгаваць-пасумаваць, а заадно і прапанаваць гасьцям пакаштаваць нашага віна, якое жонка налаўчылася рабіць з усіх ягадаў і садавіны, што расьце на нашых сотках.

Сказаў памяркоўна:

— Добра, ня будзем пра гэта, хоць, Маіса, твая праўда: я — нацыяналіст. Беларускі патрыёт, які хоча, каб тут была Беларусь, а не расейская правінцыя. Хіба ж гэта вялікае злачынства, такое маё жаданьне? Ды ўсё ж давайце лепш — пра іншае. Пра нашу Слабаду, пра слабодцаў, якія ёсьць і якіх ужо няма, але якія былі, з якімі мы прыйшлі ў гэты сьвет і спазнавалі яго... Ці памятаеш ты, да прыкладу, старога Андрэя Мароза? А Матвеіча, нашага слабодскага музыку:

— Конечно, помню! — ажывілася Маіса. — Я же ведь приезжала как-то сюда. Стариков помню, а ровесников вряд ли кого узнаю. И тогда, как приезжала, почти никого не видела, и теперь — все поразъехались. Ты же ведь тоже случайно здесь. Ну, в том смысле, что только по выходным иногда приезжаешь, так ведь?

Гаманілі мы гэтак, аднак, нядоўга. Нешта гаварыў я, аб сім-тым пыталася ці штосьці згадвала Маіса. Ды адчуваў я, што пасля маіх “нацыяналістычных выпадаў” госьці неяк страцілі ахвоту гаварыць, наогул затрымлівацца на маім двары. Спаслаўшыся на позьні час, на тое, што адарвалі мяне з жонкаю ад нашых дачных клопатаў, яны неўзабаве разьвіталіся і пайшлі. А я пасля іх зыходу, і да вячэры, і пасля вячэры, седзячы ўжо ля тэлевізара, не-не дыў вяртаўся да гэтага неспадзяванага візіту. Мо ня гэтак да самога факту зьяўленьня ў маім двары Маісы Палуэктавай і ейнага другога, здаецца ўсё ж, мужа, як да таго, што ён, гэты візіт, абудзіў у душы, паклікаў з прыспаных, напаўзабытых ужо

засекаў памяці. Яна, памяць, вярталася у даваенныя, а больш ў першыя пасляваенныя гады...

Адкуль узялося ў нашай Слабодзе на Лагойшчыне такое вось нязвычайнае, ну зусім нянаскае прозьвішча — Палуэктаў? Вядома ж, адкуль: з ваеннага гарадку, што ў канцы 20-х — пачатку 30-х быў збудаваны ў нашым невялікім, пераважна яловым, ляску Баранаве. Маладыя нежанатыя камандзіры, дый салдаты-шарагоўцы трывожылі сны дзяўчат з навакольных вёсак, найперш самай блізкай — нашай Слабады. І вельмі хутка — маладосць нецярплівая! — было згуляна ў навакольні не адно вясельле. Люба Ліцьвінава са Слабады пабралася з масквічом Андрэем Палуэктавым. І знайшлася ў іх неўзабаве дачушка, і назвалі яе дзіўным, нячутым у нас раней імем — Маіса. А за нейкія тры гады да вайны ў Палуэктавых і сыноч нарадзіўся, і таксама атрымаў нянаскае імя Эдуард, па-простаму — Эдзік. Расьлі, гадаваліся яны ў Слабодзе, як і ўсе іншыя вясковыя дзеці, анічым, акрамя сваіх імёнаў ды прозьвішча, не вылучаючыся. Натуральна, і гаварылі гэтаксама, як і ўсе мы, па-беларуску. Маіса крыху картавіла, не вымаўляла “р”, і з яе часта пасьмейваліся, нават часам здэзекваліся-дражніліся, найперш хлапчукі.

Маіса сябрвала, з самага малку, з маёй сястрою Ідзеяй (бацька наш нашмат раней за Андрэя Палуэктава адорваў нас, дзяцей, адмысловымі, чыста савецкімі імёнамі), да вайны разам гулялі ў лялькі, а па вайне разам пайшлі ў другі клас нашай Слабодскай НСШ, гэта значыць — няпоўнай сярэдняй школы, пайшлі пераросткамі, і хутка, праз нейкі месяц-другі, былі пераведзеныя ў трэці.

У першыя дні вайны ўсе вайскоўцы з гарадку ў Баранаве кудысьці зьехалі, разам з усімі — і Маісін бацька. Цягам вайны пра яго, як і пра ўсіх баранавіцкіх зяцёў, нічога не было чуваць. А па вайне ён абазваўся, праз нейкі час прыехаў у Слабоду, быў ужо ў чыне ці не падпалкоўніка, і з хуткім часе забраў сям’ю ў Маскву.

Маісіна і Ідзеіна сяброўства, аднак, не абарвалася. У пісьмах, якія Люба Палуэктава пісала бацькам у Слабоду, заўсёды былі Маісіны “прыветы падружжэ Идеечке”. Улетку слабодская масквічка прыязджала неяк, мо й не адзін раз, да бабы з дэдам, і Маіса з Ідзеяй, як і раней, гулялі разам. А ўзімку — ліставаліся. Запомніў такі, як сказаў бы сёньня, нюанс. У адным з лістоў Маіса прасіла Ідзею пісаць ёй абавязкова па-беларуску, а сама пісала па-руску — хвалілася, што ўжо не выглядае сярод новых сябровак і сяброў “белай варонаю”, і раіла слабодскай падружжы вучыць “великий и могучий русский язык”.

Я ж да Маісы ня меў дачынення. Быў я на два гады меншы, а ў дадатак — хлопец, і што мне было да іх і да іхніх дзявочых гульняў, а ім — да мяне?! У мяне было сваё: свае сябрукі, свой занятак, свае гульні і свае абавязкі — спачатку пасьвіць гусей, пасья — авечак і сьвіней, нарэшце — карову, нашу незабыўную Панядзёху, якая перажыла разам з намі вайну і ратавала нас яшчэ тры гады пасья вайны. (Праз шмат гадоў яна была ўслаўлена братам Нілам Сымонавічам пад імем Недзялені ў ягонай аднайменнай паэме).

Так, ня меў я стасункаў з Маісай, хоць калісьці і бегалі па нашай слабодскай вуліцы, збіваючы пальцы босых ног аб камяні бруку. Там ня менш, прыехаўшы праз столькі гадоў адсутнасці на матчыну і сваю радзінную зямлю, успомніла Маіса і пра мяне, брата сваёй колішняй сяброўкі

дзяцінства, і зайшла пабачыцца, пагаварыць, успомніць далёкае, галоднае і ўсё ж такое шчымліва-незабыўнае маленства, калі дрэвы былі высокія і дні такія доўгія. А я? А я паўстаў перад ёю бэнээфайцам! І мне зноў, як і падчас разьвітаньня, стала неяк непамысна, маркотна і скрушна. Вядома ж, дарма я гэтак з ёю. Сяды-тады й праўда трэба слухацца жонкі...

Уталопіўся ў экран, услухоўваючыся ў прыглушаны гук (каб не замінаў спаць жонцы-жаўранцы — успорыцца заўтра нацямку), аднак жа чамусьці цяжка даходзіла да розуму, не ўспрымалася тое, што дзеелася і гаварылася ў мігатлівых кадрах. Нечага раптам выбліснула і асела ў галаве слова “веласіпед”. Ды ня проста слова. Сам веласіпед выясьніўся ў прыцемку памяці: наш даваенны, вялізны, зісаўскі, з прамым, пабітым іржою рулём і пакарабачаным скураным сядлом, прывезены бацькам з Масквы ў саракавым годзе, калі ён езьдзіў у сталіцу тадышняга СССР на сельскагаспадарчую выстаўку.

Ня ведаю (і чамусьці ня надта хочацца высьвятляць), ці бацька купіў яго ў Маскве, ці яму далі веласіпед на выстаўцы ў якасьці падарунку-прызу. Недзе ў памяці тлее пагудка пра тое, што наша Слабада была ўдзельніцай выстаўкі як пераможца спаборніцтва па культуры вёскі. У гэта чамусьці верыцца. Бо прыбгаюць аднекуль здалёку і паўстаюць у вачах вышараваныя дашчаныя ходнікі паабапал чысьценька падмеценай нашай вуліцы, жоўценькі пясочак ля тых ходнікаў, бярозкі і елачкі ля варотаў і брамаў, вялікія, з шырокімі вокнамі будынкі школы, сельсавету разам з поштай і ДСК (мы вымаўлялі “дэсэка”, не разумеючы, што гэта азначае Дом сацыялістычнай культуры), новай крамы са шкляным прылаўкам. Значыць, цалкам верагодна, што наша Слабада магла быць пераможцам у тым спаборніцтве і, як вынік, браць удзел у выстаўцы ў самой Маскве. Бацька ж той парою старшыняваў у нашым Слабодскім сельсавеце, езьдзіў на выстаўку і, вядома ж, мог быць узнагароджаны там веласіпедам. Можа быць, бацька яго й проста купіў, бо круціцца ў вушах і пагудка аб тым, што нібыта веласіпед той каштаваў 360 рублёў — акурат столькі, колькі плацілі бацьку за сельсавецкую службу. Аднак жа хочацца ўсё ж думаць, што прывёз ён дадому не пакупку, а прыз-падарунак, альбо — узнагароду. І ўдакладняць, як было на самой справе, жаданьня няма. Хай будзе гэтак, як ёсьць, як складалася ці адклалася ў маёй ужо дзіравай старэчай памяці. Галоўнае — быў у нас веласіпед, адзін з нямногіх у даваеннай Слабодзе.

Але даваенная мая памяць яго не зьберагла. Дзіўная гэта штука, чалавечая памяць! Нейкая яна надта ж выбарачная. Адно зьберагае і доўгія гады захоўвае ў нечэпаным выглядзе — стаіць перад вачыма, быццам учора тое бачыў, а іншае начыста сыцірае, як добрая гумка сылед алаўца: як ні намагайся — не разьбярэш, што там было занатавана, і знаку не засталася. Вось гэтак і ў мяне. Многае, часам зусім дробязнае, цалкам не вартае ўвагі — памятаю з давайны, а веласіпеда — падумаць толькі! — не памятаю. Веласіпеда, найвялікшай дзіцячай радасьці, прадмета зайздасьці і захапленьня — не памятаю.

Прышоў ён у маё жыцьцё па вайне ўжо, калі мы з лесу, дзе перачэквалі-пераседжвалі апошнюю нямецкую блакаду, вярнуліся дадому. Веласіпед наш ацалеў. Ён быў схаваны ў ямцы, разам з мацінай швейнай

машынкай “зінгер”. Ня ведаю, хто і як хаваў гэтыя самыя дарагія ў сям’і рэчы, аднак схаваныя яны былі надзейна: іх не адшукалі, не апаролі штыкамі ні паліцаі, ні партызаны, не вынюхалі і слабодскія пашавэлкі-апоўзьлікі. Аднак жа, дастаныя са схованкі, і веласіпед, і швейная машынка мелі варты жалю выгляд. Мала было надзеі, што яны зноў запрацуюць. Ды Леўка — яму ўлетку сорак чацьвёртага ішоў пятнаццаты — не здаваўся: змочваў авіяцыйным бензінам, здабытым у лётчыкаў, што асталявалі паблізу вёскі, у Будзе, палявы аэрадром, зыржавелыя механізмы, разьвінчваў-раскручваў усё, што можна было разьвінціць і раскруціць, старанна мыў-чысьціў урэшце падаставаныя дэталі, а пасья зноў зьбіраў іх да кучы, ставіў на месца. Валаводзіўся не адзін дзень. Я памагаў яму з усіх сілаў: нешта трымаў, нешта падаваў, нешта выціраў. Быў, прыгавдаю тое і сёньня не без гонару, цярплівым і старанным памочнікам. І Леўка дамогся свайго: і швейная машынка, і веласіпед былі вернутыя да жыцця.

На машынцы мама зноў неўзабаве абшывала ня толькі нашую сям’ю, а і ўсіх, бадай, слабодцаў і многіх людзей з суседніх вёсак.

Усё зноў круцілася-вярцелася і ў веласіпедзе, аднак жа езьдзіць на ім не выпадала: ушчэнт струпехлі і рассыпаліся камеры, патрэскаліся пакрышкі, а купіць ці нейкім чынам раздабыць новыя той парою і думаць было няможна. Леўка спрабаваў быў напіхваць пакрышкі сенам, але — марна: нічога добрага з таго не атрымлівалася. І веласіпед апынуўся ў пуні на драўляным калку, убітым у сыяну. Леўка атрос ад яго рукі. Зрэшты, не да веласіпеду яму было — ужо былі ў галаве дзеўкі.

А мне веласіпед не давай спакою. І аднойчы не стрываў, выкаціў яго з пуні. На вуліцу з ім не патыкаўся — на пустых абадах па каменнях-бруку не паездзеш. Папхнуўся з веласіпедам на загуменьне, на тупкую, добра ўходжаную-ўдратаваную, амаль гладкую сыцежку-сыценку. Паспрабаваў праехацца, стоячы адной нагою на педалі. Сёе-тое атрымлівалася. Раз паспрабаваў скаціцца з горкі, другі, трэці — і па нейкім метры-другім удавалася праехаць. Вядома ж, не адзін раз падаў. І ўрэшце гэтак грывнуўся, што й калена разьбіў, і шчыток у веласіпедзе сагнуў, і руль скрывіў. На скрываўленае калена не зважаў, забаяўся за веласіпед — каб не перапала ад Леўкі ды, мабыць, і ад мамы. Павалокся дадому, павесіў веласіпед, высільваючыся, на той самы калок у сыяне.

Але — не надоўга. Трывожыў ён маё ўяўленьне, не адпускаў. Як жа так? Ёсьць веласіпед, а катацца на ім няможна! Няўжо нельга нічога прыдумаць? Не адзін раз бачыў, як дзядзька Андрэй акоўваў у кузьні колы панарадаў — нацягваў на драўляныя абады добра нагрэтыя жалезныя рэхвы: каб яны, астываючы, абціскалі абады і сядзелі-трымаліся на іх надзейна, не трымцелі нават на бруку. Само сабою, прыбіваў іх і адмысловымі, уласна ручна каванымі цвікамі. Без рэхваў драўляныя колы парасыпаліся б. А тут — жалезныя абады, тым ня менш езьдзіць на іх нельга — таксама рассыплюцца-разваляцца. Чым жа і як іх умацаваць? І дадумаўся. Выпрасіў у мамы старую, латаную-пералатаную ватоўку і клубок моцнай правошчанай дратвы. Ватоўку парэзаў на палосы. Палосы скруціў у жгуты, паклаў іх у паз вобада, а наўкруг

аперазаў дратваю — шчыльна і як мага тужэй. Наўздзіў, нешта атрымлівалася. Ня з першага — з другога, трэцяга заходу і задняе, і пярэдняе колы былі “абутыя”. Паставіў я іх у вілкі, закруціў гайкі, перакуліў веласіпед коламі на зямлю. Коціцца? Ура, коціцца! І галоўнае — абкручаныя дратваю абады амаль ня шоргаюць аб вілкі. Радасьці маёй не было межаў. Тут жа папёр з веласіпедам на загуменьне.

Памэнчыўся, вядома, пазьбіваў і локці і калені, але ўсё ж навучыўся я, можна сказаць, езьдзіць на двухколавай машыне. Спачатку — стоячы адной нагою на левай педалі, проста скочваўся з горкі. А налаўчыўшыся руляваць і ня падаць, перакінуў правую нагу пад раму, асядлаў веласіпед і ўжо, віхляючы з боку ў бок, ехаў-круціў педалі ня толькі з горкі, але й пад яе. Само сабою, каціўся веласіпед кепска, круціць педалі было цяжка, а галоўнае — раз-пораз рвалася-пераціралася дратва, кавалкі скручанай ватоўкі вылазілі з-пад яе і заціскалі колы ў вілках. Даводзілася саскок-ваць, зноў і зноў зьвязваць і абкручваць абады дратваю. І ўсё дзеля таго толькі, каб зноў праехаць дзесятак-другі метраў.

Аб тым, каб паехаць-пакаціць куды-небудзь далей — пад Мураванку, на шасейку, пагойсаць там шпарка, з ветрыкам, нельга было й думаць. І наш веласіпед, падараваны бацьку ў Маскве, урэшце зноў быў павешаны на свой драўляны калок у пуні — да лепшых часінаў, калі надарыцца магчымасьць “абуць” яго па-сапраўднаму. На жаль, гэткае часіна так і не надыйшла — не пабагацелі мы ні праз год, ні праз два, а тым часам веласіпед, хоць і жалезны, сканаў — зьела іржа канчаткова.

Тым ня менш, я ўсё-такі сяк-так навучыўся на ім езьдзіць. Галоўнае — налаўчыўся трымаць раўнавагу. Зразумеў, нават збольшага набыў навывк-рэфлекс, куды трэба скіроўваць руль, каб трымацца на двух колах і не валіцца ні на левы, ні на правы бок. Тады я ня ведаў, што гэты навывк застаецца з намі на ўсю рэшту жыцьця: няхай дзесяць, дваццаць гадоў не сядзе чалавек на веласіпед, а надарыцца нагода ці патрэба сесьці — сядзе і паедзе, мо напачатку й не надта ўпэўнена, аднак жа паедзе, ня грывнецца вобзем. Гэтым сваім навывкам я абавязаны акурат нашай іржавай, рыпучай, “разутай” ламачыне.

І калі праз нейкі час на слабодскай вуліцы паявіўся другі веласіпед — новы, блішчаты, нікеляваны, да ўсяго — падлеткавы, кшталту пазьнейшых “Школьніка” ці “Арлёнка”, купляных мною ўжо сваім сынам, дык я стаўся, бадай, адзіным слабодскім пашавэлкам, які на той веласіпед сеў і паехаў...

Той, другі ў маім дзяцінстве, веласіпед прывёз з Масквы... Эдзік Палуэктаў. Не скажу дакладна, у якім гэта было годзе — мо ў сорок дзевятым? Эдзіка прывезьлі на лета да дзеда з бабай. І прывезьлі разам з веласіпедам. Дзеці пазьнейшых гадоў не захапляліся, пэўна, гэтак самымі адмысловымі “інамаркамі”, “відакамі” ды кампутарамі, як мы — тым Эдзікавым веласіпедам. Масквіч ганарліва гойсаў на ім ад Крыжавых да Ямішча і назад, а мы, як сабачаняты, бегалі за ім, высалапіўшы языкі. Папрасіць, каб даў пакатацца, не рашаліся, бо ніхто з нас, акрамя мяне, ня ўмеў на ім езьдзіць. А я, хоць трошкі і ўмеў, таксама не рашаўся: боязна было прасіць. За веласіпед боязна: а што, як упаду ды, ня дай Бог, сапсую, зламаю што-небудзь у ім?

Але надышоў дзень, калі Эдзік ці ня сам прапанаваў нам пакатацца на сваім веласіпедзе. Прынамсі, доўга ўпрошваць яго не давялося. І з тае простае прычыны, што й мы таксама былі не лыкам шытыя. У нас таксама былі свае, няхай сабе й вясковыя, “цацкі”: самаробныя самакаты, рэхвы з дроцікамі, пісталеты і стрэльбы, рагаткі і яловыя стрэлянкі-пырскаўкі. І Эдзік ці ня першы сказаў: “Дай!” А сказаўшы “дай”, неўзабаве сказаў нам і “на”.

Ранейшымі летамі, калі не было ў Слабадзе Эдзіка з ягоным веласіпедам, мы звычайна ашываліся ля кузні, а часьцей за ўсё — на аселіцы, дзе ў кустах ставілі буданы, капалі зямлянкі і гулялі ў “нашых” і “немцаў”. А цяпер мы прападалі на Ямішчы. Ад Ямішча ўніз да магазіну і сельсавету спускалася досыць гладкая, роўная, без прыкметных калдобінаў ды каляінаў дарога-насыпанка. Болей прыдатнага месца, каб пакатацца на веласіпедзе, не было. Вось таму й прападалі мы на тым Ямішчы ад ранку да вечара. Эдзік аказаўся зусім не ганарліўцам-масквічом, а сваім, цалкам слабодскім хлопцам, нават і гаворку нашу не ігнараваў, успомніў, што й сам гаварыў гэтаксама да ад’езду ў сталіцу, а галоўнае — ня скнарам. Няўмекам-недарэкам нават сам трымаў яго, пакуль той перакідваў нагу цераз раму і ўсаджваўся на сядло. Вучылі катацца акурат гэтак: трымалі веласіпед, чакалі, пакуль каторы ўсядзецца, а тады штурхалі яго з горкі. Рэдка хто з’язджаў без прыгодаў. Хлопцы падалі адзін за адным. Зьбівалі да крыві ня толькі локці й калені — даставалася й ілбам, і плячам. Даставалася, вядома ж, і веласіпеду: і руль сто разоў набок скручваўся, і шчыткі гнуліся.

Найбольш ахвотна Эдзік даваў веласіпед мне: я з першага разу сеў і паехаў, ля сельсавету нават завярнуўся і пакаціў назад, да Ямішча, нават пад гару ўзьехаў. Адно нейкі час я ня ўмеў перакінуць цераз сядло нагу — спачатку нахіляў веласіпед, асядлоўваў яго, а пасля адштурхоўваўся леваю нагою і ехаў.

За такую Эдзікаву ласку, само сабою, мы навывперадкі прапаноўвалі яму пастраліць з нашых пісталетаў і пакатацца на нашых самакатах. А неяк пачаставалі яго яблыкамі-зялепухамі — налаташылі ў садзе старога Мароза. І наклікалі на свае галовы гнеў Эдзікавай бабулі — старой Юстыніхі. Нашыя вясковыя жываты былі мацнейшыя, больш трывушчыя, яны не баяліся й зялепух, а Эдзіка дні са два ганяла зялёнаю вадою. Юстыніха кляла нас на чым сьвет стаіць. І мне здавалася, што найперш кляне мяне, бо гэта ж я ці не часьцей за іншых катаўся на ўнукавым веласіпедзе і, паводле ейнай логікі, найбольш шчодро, пэўна, частаваў яго тымі зялепухамі.

Агойтаўшыся, Эдзік неўзабаве зноў быў з намі на Ямішчы. І зноў забяўляўся з нашымі цацкамі, а мы дабівалі ягоны веласіпед...

Згадка пра веласіпед — ужо не пра наш, а пра той, з якім прыкаціў фарсіста ў Слабаду Эдзік Палуэктаў, павяла за сабою іншыя згадкі. Пра тую ж старую Юстыніху, Эдзікаву бабулю, якая кляла нас за ўнукаў панос, а мяне, здаецца, нават і дубцом сьцебанула — акурат трымала ў руках, выйшаўшы на вуліцу пераняць карову, калі статак вяртаўся з пашы, а я праходзіў міма. І я, памятаю, пабойваўся яе. Нават і пасля, як Эдзік зьехаў у сваю Маскву. Калі б мог, не трапляў бы на вочы. Да не

патрапіць ня мог, бо мы вучыліся ў іхняй хаце — у другой ейнай палове, ад аселіцы.

Згадаўся і дзед Юстын — быццам таксама злосны і суровы, а хутчэй за ўсё проста стомлены, надарваны цяжкім жыццём і зняможаны хваробаю, на якую пакутаваў не адзін год. У іх, Ліцьвінавых, была вялікая і дружная сям’я. У гады калектывізацыі сям’ю палічылі кулацкай і выслалі было ў Котлас, як і сям’ю Бладыкаў — гэтых жа дружных і працавітых, не гулякаў, а рупліўцаў, ашчадных да набыткаў сваёй нялёгкай працы слабодцаў. Прозьвішча Юстын і Юстыніха мелі Рудкевіч, але ўсе звалі іх Ліцьвінавымі. Няйнакш нехта ў родзе быў ліцьвінам? Тады мне гэта ні аб чым не казалі. А цяпер думаю, што, хутчэй за ўсё, гэтак ахрысьцілі недзе ў Расеі, падчас службы ў царскай арміі, Юстынавага бацьку ці дзеда. Не бульбашом, як хрысьцілі нас, беларусаў, у Савецкай Арміі, а — менавіта ліцьвінам. Пэўна ж, так і было. І гэта яшчэ адзін доказ таго, што ўсе мы — аніякія не беларусы, а ліцьвіны, нашчадкі магутнае Вялікае Літвы. Дзе яна сёння? Вядома ж, ня там, дзе ёсьць сённяшняя малая Летува-Жамоіцця. Але ж няма яе й тут, на сённяшняй Беларусі. Яе няма і ў нашых сэрцах. І гэта — самае трагічнае і непапраўнае...

Не зьбераглося ў памяці, хто з іх памёр раней — Юстын ці Юстыніха. Адно знаю: Юстын адмучыўся тут, дома, і знайшоў вечны супачынак на нашых Слабодскіх могілках, дзе апошнімі гадамі надта ж хутка большае магілаў зусім нестарых мужчын. А Юстыніха — звалі яе Кацярынаю, як і маю маму — сьпіць вечным сном на прэстыжных сёння Ваганькаўскіх могілках у Маскве. Паехала ў адведкі да свае старэйшае дачкі Любы, за мужам стаўшай Палуэктавай, ды й памёрла ў гасьцях. Вось там, у колішняй чырвонай сталіцы, і пахавалі нашу слабодскую бабулю. Гэта ня тая нагода, каб усклікнуць услед за паэтам: “Куды ні трапяць беларусы!” Ня тая, вядома, аднак жа...

Згадаўся і Юстынаў брат Віктар. Ня сам ён — яго я не памятаю, — а ўсяго толькі ягонае імя і — трагічны лёс. У гады вайны яго расстралялі свае — партызаны. За што? Каб жа тады надта глядзелі, за што. Быў старацам у сяле. Некаму ж трэба было быць. Ён пацярпеў ад савецкай улады, вась і прызначылі. Але ж ці не ягоная заслуга ў тым, што наша Слабада не згарэла, як згарэлі іншыя — наўкол — вёскі, дый наогул пацярпела менш, чым іншыя? От і мы, наша сям’я ацалела, сям’я камуніста і партызана. Слабодцы нас ня выдалі, і Віктар Ліцьвінаў — у тым ліку. Не выслужваўся ён перад акупантамі, як мог, кажуць, ашчаджаў аднавяскоўцаў ад ліха-навалы, а яго — расстралялі, без суда і сьледства, як прывыклі расстрэльваць ужо й зусім ані ў чым невінаватых у трыццатыя.

Згадалася і Віктарава ўдава Франуся, Юстынавая братавая, у хаце якой мы акуралі і вучыліся. Пасьля нечалавечае сьмерці мужа надламалася яна ў сваім жаночым горы. Узяўшы чарку, плакала, а часьцей — сьпявала. Песьню пра стральца, які забіў голуба, а галубку вырашыў прыручыць, прынёс дадому, “насыпаў пшанца аж да каленца, наліў вадзіцы з чыстай крыніцы”, ды — “галубка ня есьць, галубка ня п’е, а ўсё на ту гору, усё плакаць ідзе”. Маркотная, тужлівая, надта ж памятна-прыгожая песьня майго паваеннага дзяцінства. Слабодская, няйнакш,

песня, бо, здаецца, за ўсе пражытыя ўжо немалыя гады больш нідзе і ні разу ня чуў, каб яе хто сьпяваў. Апошнія гады з жонкаю па выхадных любілі слухаць тут, у Слабадзе, радыёперадачу “Сьпявай, душа народная!” — адну з лепшых перадачаў нашага цалкам зруселага радыё, на якім сёньня ўжо ня стала месца і ёй. Аднак жа і ў ёй аніхто з тых людзей, што званілі на радыё і дэманстравалі — хто досыць хораша, а хто й зусім няўмела — свае любімыя песні, ні разу не прасьпяваў Франусінае жалбы “Ой там, на гары, ой там, на крутой...”

А затым пабегла мая думка ў тым накірунку, у якім з гадамі бяжыць усё часьцей і часьцей. Думалася ўжо наогул пра Слабаду і пра маіх слабодцаў, з якімі я рос і сярод якіх рос, спазнаваў сьвет і самога сябе ў гэтым сьвеце. Ня ведаю, якою парою зразумеў, усьвядоміў я, што мне пашчасьціла нарадзіцца менавіта тут, у Слабадзе, на Лагойшчыне, на Меншчыне, у цэнтры Беларусі. Пашчасьціла хоць бы таму, што ў мяне ад нараджэньня не было ў душы аніякага разладу, зьвязанага з моўнай сітуацыяй на нашай зямлі. Першыя вершыкі і аповеды — Коласа, Купалы, Бядулі, Маўра, — прачытаныя мною і мне, былі ў добрым суладдзі з тым, што я чуў ад мамы, сваякоў, суседзяў: усе яны гаварылі гэтак жа, як пісалася ў тых вершыках і аповедах. Асабліва — у вершах Купалы. Тады, у маленстве, я нават трошкі здзіўляўся з гэтага, ня ведаючы, што і Купала, і Бядуля — мае землякі, нашыя лагойцы, і мова ў іх — нашая, чыста лагойская. Вязынка і Пасадзец тады, у маленстве, успрымаліся як нейкія далёкія ад нас мясьціны. Тады я ня ведаў і свайго слыннага земляка Язэпа Гладкага (псеўданім — Адам Варлыга), аўтара найцікавага зборніка прыказак і прымавак і адмысловага слоўніка Лагойшчыны. Але затое ведаў я сваіх слабодцаў, слухаў іх гаворку і гамонку між сабою і са мною. І яшчэ ці ня школьнікам захапляўся ёю, падсьвядома адчуваючы яе незвычайнае багацьце і прыгажосьць.

Пасья, калі ўжо скончыў універсітэт і стаў працаваць у газеце “Літаратура і мастацтва”, нават і раней, у гады студэнцтва, калі лёс зьвёў мяне з Міхасём Стральцовым і іншымі хлопцамі, што хадзілі ў паэтах і прэзаіках, і калі пачала трымцець душа штосьці крэмзаць і самому, я ўжо ці не з прафесійнай зацікаўленасьцю ўслухоўваўся ў гаворку сваіх аднавяскоўцаў. Прыязджаючы да мамы, я ўжо знарок затрымліваўся ля мужчынаў, а найперш — ля гурта жанчын і слухаў, як гамоняць, размаўляюць між сабою так званыя простыя вясковыя людзі. І штораз здзіўляўся і захапляўся, як трапна, дакладна, нязмушана, без натугі, без мэканьня-бэканьня, быццам гуляючы, гаварылі яны, як у іх кацілася слоўка да слоўка, як яно дапасоўвалася, злучалася адно з адным, падпарадкоўвалася адно аднаму. Жывая плынь мовы — гэта была ня толькі чароўная музыка, але й таёмнае дзейства, з якога вынікала само жыцьцё. І я ўжо сяды-гады думаў: больш нічога й ня трэба — занатоўвай яе, гэтую плынь, фіксуй бяз крэмсаньня і выпольваньня і вынось на суд чутачоў. Народнае слова будзе гаварыць само за сябе, яно будзе ствараць вобразы, калізій, сітуацыі, канфлікты і — воблікі яго творцаў.

Я шкадаваў, што не валодаю стэнаграфіяй, каб зафіксаваць яго акурат дакладна, гэтак, як яно гучыць у вуснах маіх землякоў-слабодцаў, хоць

бы у вуснах таго ж дзядзькі Андрэя, каваля і нястомнага апавядальніка, чалавека проста-такі феноменальнай памяці, слухаць якога была адна асалода. (Была, бо дзядзька Андрэй — Андрэй Юркавіч Бурбоўскі, як і большасць старэйшых слабодцаў маёй біяграфіі, перасяліўся на высокі сасновы пагорак паблізу вёскі).

Я і сваю, скажу гучна, літаратурную працу пачаў, бадай, з гэтага. Прынамсі, у першай маёй кніжачцы “Ранішнія сны” ёсць нешта кшталту невялікай аповесці пад назваю “Слабодскі парламент”. Гэта, па сутнасці, жменька “вясковых занатовак”. Яна ўся цалкам складаецца з жывых, “падслуханых” гаворак нашых слабодскіх жанок у хвіліны адхланьня, надвечоркаваю парою, калі яны збіраліся на лаўках пры палісадніках у чаканьні, пакуль вернуцца з пашы каровы, і гаварылі, як цяпер кажучь, “за жыцьцё” — успаміналі тое, што дзеелася ўчора і пазаўчора ў тым ці другім канцы вёскі, дзяліліся сваімі “малымі” радасцямі і засмучэньнямі, хваліліся сваімі дзецьмі і ўнукамі.

Сталася так, што я ня здзейсніў больш аніводнае сваёй задумкі ў гэтым плане, хоць меў іх, папраўдзе, не адну. Прынамсі, быў намер адшукаць, а пасья абысьці-аб’ехаць сваіх землякоў-равеснікаў, хлопцаў і дзяўчат, якія пакінулі нашу Слабаду і перабраліся ў горад, ды пагаварыць з імі па душах, распытаць, як ім жывецца-працуецца, ці часта сьніцца ім нашая Слабада, ці не шкадуюць, што менавіта гэтак павярнулася іхняе-нашае жыцьцё. Была думка запісаць аповед старой жанчыны-удавы, ад пачатку, ад самага нараджэньня яе, праз усе гады дзяцінства, праз даваенную маладосьць, праз вайну, пасьяваенныя пакуты, — ажно да гэтай вось яе адзіноты ў старой, халоднай, недагледжанай хаце, без дзяцей і ўнукаў, якія недзе ў далёкім і блізкім сьвеце. Гэтую думку пешчу яшчэ і зараз, і яна ўжо канкрэтызавалася, сышлася на постаці Ніны Рыгораўны Маславай, якая ці не адна ўжо ў Слабодзе носьбітка ўсяе вясковае памяці за апошнія восемдесят, а то й больш, калі далучыць да ейнай яшчэ і матчыну-бацькаву памяць, гадоў. Дай мне Бог здароўя, а Ніне Рыгораўне здароўя і згоды ажыцьцявіць гэтую задуму!

Але ж — дзіўна! Нешта, мусіць, і сапраўды ёсць у гэтым сьвеце прадвызначанае, існуе, пэўна, нейкая неспазнаная, тэлепатычная, ці што, сувязь між людзьмі. Бо вось жа: лёс зьвёў мяне з пісьменьніцай Сьвятланай Алексіевіч. Неяк, зусім, бадай, выпадкова, пераклаў я для “ЛіМа” кавалачак з яе кнігі “Цынкавыя хлопчыкі”. Неспадзявана праз нейкі час пазваніла мне Сьвятлана Аляксандраўна і прапанавала, ці папрасіла, перакласьці ўсю гэтую кнігу, запланаваную да выданьня ў выдавецтве “Беларусь”. Я з ахвотаю згадзіўся. Бо — гэта ўсё было, дайце веры, і асабіста маім. Усё, пра што распавядала С.Алексіевіч, знаходзіла ў маёй душы самы жывы водгук, а да ўсяго — нібы нашэптавала мне: гэта павінна гучаць у беларускім слове! Абавязкова! Бо людзі, прынамсі, многія з іх, якія спавядаюцца ў кнізе, нарадзіліся і вырасьлі, ускармленыя, як пісаў Скарына, на гэтай зямлі. Значыць, мой клопат і абавязак — зрабіць гэта.

Я з нейкай унутранай задаволенасьцю, ахвотаю і любоўю пераствараў кніжку пра хлопчыкаў, якія, не дакахаўшы, не дакурыўшы апошняй папярсы, вярталіся дадому з клятага Афгану ў цынкавых трунах. І

неўзабаве трымаў у руках яе на беларускай мове з такім аўтографам Сьвятланы Аляксандраўны: “Дарагі Мікола Сымонавіч — вось і першая НАША кніга. Дзякую. Спадзяюся, што будуць новыя...” Яны й былі: і тая ж “У вайны не жаночае аблічча”, і “Зачараваныя сьмерцю”, і, насуперак усялякім перашкодам і недарэчнасьцям, “Чарнобыльская малітва”...

Тым самым я суцяшаю сябе, што ў нечым споўніў і сваё даўняе жаданьне зрабіць сёе-тое ў гэтым жанры. Зрэшты, мо ўсё ж яшчэ зраблю? Мо ўгавару тую ж Ніну Рыгораўну пашчыраваць перада мною ды маім магнітафонам дый ствару своеасаблівы летапіс роднае Слабады апошняга, мінулага ўжо стагоддзя? Хай бы застаўся ён занатаваны на паперы. Калі не для дзяцей нашых, дык мо для ўнукаў — маіх, цёткі Ніны ды іншых апошніх магіканаў роднай вёскі. Яны, унукі, хочацца ўсё ж верыць, спадзявацца насуперак усяму, будуць больш цікаўнымі да сваіх каранёў і вытокаў. Трэба думаць, яны вызваляцца з-пад улады цара-ліхадзея і будуць жыць у Беларусі, якая ачуняе ад ачмурэння-бяспамятства ды янычарства...

Вось гэтак заўсёды, цёнгле, як казалі мая бабуля Альжбета, не каталічка, а ўсяго толькі ўніятка, ды і то ўжо не па хрышчэньні, а па паходжаньні, па памяці ейнае маці, а май прабабулі. Пацягнуў нітачку ўспамінаў прыгаданы веласіпед, а нітачка тая завяла ажно ў сёньняшні дзень, правільней, у сёньняшні выкляты ня Богам — сатаною, Злым духам — дзень, калі канае старонка наша і людзі на ёй, безааглядна страчваючы найпершы і найкаштоўнейшы скарб — мову, апаратку і зьберагальніцу душы.

І куды падзецца, дзе знайсці прытулак і супакаеньне? Во нават і тут, дома, на бацькоўскім котлішчы, няма спакою. Паўсюль, бы той шашаль, пратачыўся, зводзячы ўсё на тло. Гэта ж акурат ён, згаданы Маісаю, сапсаваў усю, так бы мовіць, імшу. Дастаў, як унук Янка кажа, і тут. А не згадай госьця ягонага збрыдзелага, зьненавіджанага імя, усё магло б быць зусім па-іншаму. Прыселі б мы на лаўку за хатаю, у нашым, як мая братавая ахрысьціла, ластаўчыным гняздзе, пасядзелі б ды пагаманілі ў ахвоту, як добрыя суседзі-аднавяскоўцы, хай сабе й былыя, мо й чарку таго самага нашага самаробнага віна ўзялі б, паўспаміналі б сваіх равесьнікаў, якіх раскідала пасьяваенным часам ад Брэсту да Курылаў і ад Мурманску да Кушкі (за Савецкім Саюзам гэтыя апорныя пункты былі ўсім вядомыя), пахваліліся б, як заведзена між сваімі людзьмі, унукамі ды нявесткамі-зьяцямі і разьвіталіся б найсардэчнейшым чынам, выказаўшы спадзеў, што, дасьць Бог, пабачыліся не апошні раз, што мо калі й яшчэ сустрэнемся, і акурат тут, у Слабадзе, дзе нашыя пачаткі ўсіх пачаткаў.

Гэтак бы, напэўна, і было б усё, калі б не...

Згінь, сатана! Сыдзі, злыдх!

Кастрычнік-лістапад 2002 г.

